

Demeter M. Attila

Eötvös József nemzetiségi nézetei az *Uralkodó eszmék*ben

Ha csupán felületesen olvassuk át, egyáltalán nem lesz majd nyilvánvaló, hogy Eötvös kétkötetes politikai főművének, az *Uralkodó eszmék*nek¹ a központi jelentőségű problémája lenne a nemzetiségi kérdés. Ez egyébként a kortársak számára sem lehetett nyilvánvaló, bizonyítéka ennek, hogy a második kötetben Eötvösnek emiatt külön mentegetőznie is kellett. Mint írja, bár az első kötet majd minden bírálója szemére vetette, „hogy a nemzetiség befolyását kevésre” becsüli munkájában, de – állítja – alighanem „csalódtak e részben”.²

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan ismertessem Eötvösnek az első és második kötetben kifejtett nemzetiségi nézeteit, s egyszersem megpróbálom azonosítani azokat a megfontolásokat, felismeréseket és szemléleti előfeltevéseket, amelyek ezeket a nézeteket meghatározzák.

Eötvöst láthatóan az a tény vezette a nemzetiségi kérdés behatóbb vizsgálatára, hogy a nemzetiségek szembefordultak a magyar szabadságharc ügyével. Ebből a tényből azonban Eötvös messzemenő következtetéseket von le, melyek részint a korabeli nacionalizmus természetével és jövőjével kapcsolatosak, részint viszont a szabadság eszméjének és a nemzetiségi eszmének a viszonyára vonatkoznak. Álláspontom szerint ezeknek a felismeréseknek a jelentőségét vagy értékét csak akkor tudjuk pontosan megállapítani, ha összemérjük a modern nacionalizmus-kutatás eredményeivel.

Szokás a modern nacionalizmus-kutatásban a nacionalizmus három nagy történelmi korszakáról beszélni – nacionalizmus alatt értve, itt és most, részint mint a nemzeti önértelmezésnek, részint mint legitimációs doktrínának a különféle történelmi formáit. A gondolat általánosan elfogadott történészek, politológusok, filozófusok körében.³

1 Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I-II. Magyar Helikon, Budapest, 1981. A kétkötetes munka első része eredetileg 1851-ben, a második 1854-ben jelent meg, németül és magyarul.

2 Eötvös József: i. m. II. kötet, 545.

3 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In Uő: *Válogatott tanulmányok*. I. Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 295–635.; Mann, Michael: A modern európai nacionalizmus kialakulása. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 109–133.; Breuilly, John: Állam és nacionalizmus. In Kántor Zoltán (szerk.): i. m. 134–149.; Markó, Joseph: Egyenlőség és különbözőség. *Magyar Kisebbség* 2004/3, 161–185.

A nacionalizmus első korszakának kezdeteit, amit John Breuilly „reform-nacionalizmusnak” nevez, általában a francia forradalom eseményeihez kapcsolják, ahhoz a folyamathoz, melynek során a nemzetté alakuló francia nép fokozatosan birtokába veszi a köztársasági gondolat jegyében az állami szuverenitást. Ez a folyamat tartósan megváltoztatta a politikai hatalom gyakorlását legitimáló elvet egész Európában, a monarchikus vagy dinasztikus legitimációs elv helyére a nemzeti típusú legitimációt ültetve. Fő ideológusainak Rousseau-t vagy Sieyès abbét tekinthetjük. A nacionalizmus második, szintén csak Breuilly által „egyesítő nacionalizmusnak” nevezett formája Közép-Európa népeire jellemző, és a német vagy olasz nemzetegyesítést hivatott igazolni. Ha eme törekvések eszmei megalapozását keressük, ennek egyik korai formáját Johann Gottlieb Fichtének a német nemzethez intézett beszédeiben találjuk meg. Végül, a nacionalizmus harmadik történelmi korszaka, az ún. „szeparatista nacionalizmus” akkor jelenik meg, amikor a többnemzetiségű kelet-európai birodalmak (Oszmán, Orosz, Habsburg birodalmak) keretein belül élő népek, az 1840-es évek tájékán előbb politikai autonómiára, majd később az önálló nemzetállamiságra kezdenek törekedni. Eltérően az olasz vagy német nemzetegyesítéstől, itt az elsődleges politikai cél már nem az egyesülés, hanem az elszakadás általi különválás.

Szintén a nacionalizmussal kapcsolatos modern kutatásokból, részint viszont a nacionalizmus eszmetörténetével foglalkozó munkákból ismerős gondolat az, hogy bármekkorák is voltak a szerkezeti vagy tartalmi különbségek reformnacionalizmus és egyesítő nacionalizmus között, közös bennük az, hogy a nemzeti létet *nem öncélúnak*, hanem *értékhordozó* állapotnak tekintik. Az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* az egész emberiség egyetemes felszabadításának ígéretét hordozta még akkor is, ha ennek eszközévé később az erőszakos franciásítás válik, az a folyamat – jegyzi meg ironikusan Eötvös is –, melynek során „minden népnek sietnie kellett franciákká lenni”.⁴ Ugyanígy, ha Fichtének a német nemzethez intézett beszédeit olvassuk, azt látjuk, hogy számára németnek lenni nem feltétlenül jelent kulturális vagy nyelvi hovatartozást: német az, mondja, aki „sejti a szabadságot, és nem gyűlöli vagy rémül meg tőle, hanem szereti”.⁵ Azaz a nemzeti lét értékhordozó állapot, a haladás, a civilizáció, s legfőképpen a szabadság értékének a hordozója. Ezért nevezik még a nacionalizmusnak ezeket a formáit „internacionalista nacionalizmusoknak”, mert egy egyetemesen kívánatos eszményt vagy értéket hordoznak.

4 Eötvös: i. m. I. kötet, 125.

5 Fichte, Johann Gottlieb: Beszédek a német nemzethez. Hetedik beszéd. Valamely nép eredendőségének és németiségének még mélyebb megragadása. *Kellék* 17/2001, 7–19., 18.

Ha elfogadjuk a modern nacionalizmus-kutatás fentebb jellemzett álláspontját, elmondhatjuk, hogy Eötvös korszakfordulón él, amikor a nemzeti önértelmezésnek új formája jelenik meg Kelet-Európában. Az *Uralkodó eszmék* tanúsága szerint ennek Eötvös tudatában is van, és le is vonja a megfelelő következtetéseket.

Viszont Eötvös álláspontja a nacionalizmus, pontosabban a nemzetiségi eszme kérdésében a fentieknél jóval bonyolultabb. Először is az jellemző erre az álláspontra, hogy a nemzetiség eszméjét, csakúgy mint a szabadság és egyenlőség eszméit, pontosabban ezeknek „divatos értelmét” a francia forradalom eszmeiségének, s a francia forradalom nyomán kibontakozó eseményeknek az összefüggésében érti meg. Eötvöstől ugyan nem idegen a nemzeti létnek értékhordozó állapotként való felfogása, hiszen a nemzeti önértelmezésnek a nemzetiségek körében „divatozó” formáját éppen azért bírálja, mert eszerint a nemzet egyazon nyelvet beszélő emberek közössége *csupán*. Szerinte viszont a „szabadság” „fogalma” és a nemzetiség elve, legalábbis abban a formában, ahogyan azokat a francia forradalom idején, majd a forradalom után máshol Európában is értelmezték, eleve ellentétben állnak egymással – mind az elméletben, mind pedig a gyakorlatban.

A szabadság eszméje tehát *vagy* csak „a külön nemzeti jogosultság” rováására valósítható meg (azaz a népeknek „sietniük kell franciákká lenni”), *vagy* pedig a nemzetiségi elvnek a polgári szabadság esik áldozatul – más alternatíva ezen eszmék divatos értelmét alapul véve nincsen. Ennek értelmében tehát a szabadságot és a nemzetiségi elvet, legalábbis a forradalom nyomán elterjedt értelmükben *együtt* intézményesíteni nem lehet, s ezért minden ilyen próbálkozásnak vagy a politikai szabadság, vagy pedig a nemzetiségi elv „esik áldozatul”. Magyarán: Eötvös azt állítja, szemben a nacionalizmus eszmetörténetének modern kutatóival, hogy a nacionalizmusnak, a nemzeti önértelmezésnek a szabadság értékét hordozó formája a gyakorlatban nem létezik.

Ez lenne tehát Eötvösnek a nacionalizmussal, pontosabban a nemzetiségi eszmével kapcsolatos legfontosabb felismerése, ami alapvetően meghatározza a nemzetiségi kérdés tárgyalását az *Uralkodó eszmék*ben. Eötvös látja azt, hogy a nemzetiségek körében kialakult a nemzeti önértelmezésnek sajátos formája, miszerint a nemzet egyazon nyelvet beszélő emberek közössége csupán (később ezt Bibó, visszautalva a kelet-európai kisállamok keletkezésére, úgy is nevezi meg, hogy „nyelvi nacionalizmus”).⁶ Látja azt is, hogy ez magában hordozza a különválás igényét, s hogy ellenséges a ma-

6 Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Uő: *Válogatott tanulmányok*. II. Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 185–266.

gyar szabadság ügyével szemben. De eleve arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szabadság és a nemzetiség eszméinek egyidejű intézményesítése nem lehetséges, legalábbis ha ezeknek divatos értelmét vesszük alapul.

Amiben Eötvös láthatóan valamivel bizonytalanabb, az az, hogy milyen jövőt jósolhatunk a nyelvi nacionalizmusnak vagy általában a nacionalizmusnak, bár az *Uralkodó eszmék* első kötetének szemléletmódját ebben a kérdésben eléggé meghatározza a történelmi optimizmus. A nemzetiség eszméje, állítja, nem gyökerezik mélyen a népben, és soha „nem bírt gyengébb alappal a népek viszonyaiban, mint jelenleg”. Főként azért gondolja ezt így, mert szerinte a nemzetiségi különválás igénye ellentétben áll a „történeti joggal”, s az évszázados együttélés történelmi tényével, hagyományával. „Minthogy pedig új fogalmak, melyek a múlt s jelen viszonyaival ellentétben állnak, egy hamarjában a nép közbirtokává s egy új organismus alapjává nem válhatnak, szükségképpen azt tapasztaljuk, hogy bármennyire is erőlködjenek a nemzeti mozgalmak vezérei, bármi hangosan kürtölgjék igényeiket a nép nevében, az eszme eddiglen még nem kapta meg a népet, mely e zászló alatt is küzdelemre vezettethetik, de a nélkül, hogy az eszmét, melyért küzd, tisztán felfogná, vagy vezéreinek vágyát egészen csak megérteni is tudná. [...] Mondjatok bármit, a nép azokban, kikkel századok óta együtt él, pusztán nyelvbeli különbség miatt éppen úgy nem akar idegeneket látni, valamint azokat, kik vele azonegy nyelven szólnak, s kikkel századok óta ellenséges lábon állott, nem fogja rögtön testvéreinek ismerni. Ennélfogva a nemzetiség eszméje divatos értelmében mindenesetre csak igen nehezen s igen huzamos erőlködések után valósíttathatik.”⁷ A nemzetiség eszméjét tehát önjelölt népvezérek hangoztatják csupán, s az eszme nem „kapta meg” úgymond eleddig a népet. Az viszont világos Eötvös számára, hogy „ha ez valaha megtörténnék”, azaz ha „a népet” sikerülne megnyerni a nemzeti önértelmezés új formájának, akkor „azon államintézmények, melyek tekintet nélkül ezen eszmére alakultak, s gyakran vele ellentétben állanak”, azonmód felbomlanának.⁸ Vagyis Eötvös nagyon is tudatában van annak, hogy a nemzeti önértelmezés új formája, s ezzel együtt a nemzeti legitimációs elv elfogadása létében veszélyezteti a Habsburg monarchiát.

Joggal kérdezhetjük ezek után azt – bár persze rendkívül történelmietlen kérdés ez –, hogy minek a számlájára írható ez a nacionalizmussal, annak jövőjével kapcsolatos történelmi rövidlátás. Hadd tegyem hozzá azonban, hogy egyes eszmetörténészek szerint ez a fajta történelmi rövidlátás a korszak majd minden nagyobb politikai gondolkodóját jellemezte, azaz

⁷ Eötvös: i. m. I. kötet, 152–153.

⁸ Uo.

Eötvös nem képez kivételt ilyen tekintetben. Isaiah Berlin, a nacionalizmus eszmetörténetének jeles brit kutatója írta, hogy „a tizenkilencedik században nem volt egyetlen olyan valamirevaló társadalomtudós vagy politikai gondolkodó sem, aki ne tudta volna, hogy korának uralkodó mozgalma a nacionalizmus”; „de a század második felében, valójában egészen az első világháborúig azt gondolták, hogy el fog enyészni”.⁹

Magyarázható persze ez a történelmi rövidlátás a kellő történelmi perspektíva hiányával is, de talán közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy – legalábbis Eötvös esetében – ennek egyik oka sajátos történelemfilozófiai előfeltevéseiben rejlik, továbbá az egész század *haladáshitében*, melyben Eötvös maga is osztozott. A haladáshit tétélesen is kifejtésre kerül az *Uralkodó eszmék* első kötetének legvégén, ahol Eötvös meggyőződéssel írja: „A kor, amelyben élünk, a haladás korszaka mindenben; csak azon szenvedélyességből, mellyel a körülöttünk történő dolgok megítéltetni szoktak, vagy a tudatlanságból lehet megmagyarázni, ha egyesek megtagadják századunktól azon felsőséget, mely azt az anyagi, szellemi, sőt erkölcsi kifejlés terén kétségkívül megilleti”.¹⁰

Igaz ugyanakkor, hogy a nemzetiségi eszmének vagy a nacionalizmusnak a jövőjével való számvetés közben, az *Uralkodó eszmék* lapjain legalábbis, Eötvös ezt a meggyőződését nem említi meg. Megjelenik ugyanakkor ez a haladáshit, mégpedig nagyon hangsúlyosan, a nemzetiségi törvény általános országgyűlési vitájakor tartott felszólalásában, amiből egyébként az is kitűnik, hogy a nemzeti létet Eötvös valóban értékhardozó állapotnak tekintette. „A civilizáció kifejlődésével fokról fokra fogy a nemzetiségek száma. (*Úgy van.*) Előbb, a civilizálás első kezdetében, néhány család képezett nemzetiséget. Ezek egyesülve és egymásba olvadva nagyobb és nagyobb nemzetiséget képeznek. És így a civilizáció haladása kétségkívül fenyegető a nemzetiségekre nézve. E veszélynek ki vagyunk téve mi magyarok, ki vannak téve horvát testvéreink, ki vannak téve a hazában lakó más nemzetiségek, szóval ki van téve minden kisebb nemzetiség. De mi által oltalmazhatjuk magunkat e veszély ellen? Azáltal-e, hogy az egyes nemzetiségeket, mint múmiákat, törvényekbe begöngyölgetve (*Élénk helyeslés*), a törvényhatóságok sírkamrájában rakjuk le? (*Kitörő zajos helyeslés.*) Századunkban ami nem él, annak nincs jövője. (*Hosszan tartó zajos helyeslés és taps.*) Ha a civilizáció emelkedő árai ellen biztosítani akarjuk magunkat, állítsuk magunkat magasra! (*Tettség.*) A dagály mérföldnyi lapályt elborít; de az egyes szikla, mely magasab-

9 Berlin, Isaiah: A meghajlított vessző. A nacionalizmus kialakulásáról. In Uő: *Az emberiség göcsörtös fája*. Európa Kiadó, Budapest, 1997, 327–357., 334.

10 Eötvös: i. m. I. kötet, 453.

ban áll, kiemelkedik, és ki fog emelkedni mindörökké. (*Zajos tetszésnyilvánítások*)”¹¹ Eötvös tehát 1868-ban azt mondja, hogy a kisebb nemzetiségek számára a nagyobbakba beolvadni végső soron civilizációs feladat, s hogy főleg a kisebb nemzetiségeket „törvényekbe göngyölgetve” mintegy mumifikálni, mert ezzel csupán saját civilizátlanságuknak szolgáltatnánk ki őket. Kísértetiesen hasonlít ez arra, amit John Stuart Mill mondott pár évvel korábban, (egészen pontosan 1861-ben), *A képviselői kormányzatról* szóló munkájában a „szikláik közt félvad állapotban duzzogó skótokról” (nota bene: ő maga is skót volt), akik jobban tennék, ha angolokká válnának, s ha nem maradnának meg „korlátolt szellemi látókörükben”.¹² Ismétlem azonban, az *Uralkodó eszmék* lapjain a nemzeti eszme jövőjének tárgyalásában ez a haladáshit explicit formában nem jelenik meg, s Eötvös a nemzetiségi követelésekkel szemben rendszerint a „történeti jogot” hozza fel.

Ha ezekkel a követelésekkel szemben elfoglalt álláspontját meg akarjuk érteni, vissza kell térnünk ahhoz a gondolathoz, miszerint a nemzetiségi követeléseket Eötvös valamiképpen a francia forradalom eszmeiségének, valamint a francia forradalom nyomán kibontakozó politikai eseményeknek az összefüggésében érti meg. Azaz azt állítja, hogy a kor uralkodó eszméi, vagy azok elterjedt értelmezése, így tehát a nemzetiségi eszmének a nemzetiségek körében elterjedt értelmezése is visszavezethető a francia forradalom eszmeiségére, s emiatt a nemzetiségi eszme nevében az egyes nemzetiségek tulajdonképpen *néphatalmi* igényeket fogalmaznak meg. Azt állítja tehát, egyszerűsítve a dolgot, hogy a nemzetiségi törekvések, legyen szó a többségi vagy kisebbségi nemzetiségekről, mindig *hatalmi* törekvések. „Mindazon törekvések – írja könyve első kötetének befejezésében –, melyek a szabadság és egyenlőség valósítását tűzik ki céljokul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a népfelség eszméje az államban minél tökéletesebben létesíttessék, míg azon törekvések, melyek a nemzetiség elvének nevében indítatnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztesse meg”.¹³ Azaz a nemzetiségi törekvések, de általában a nemzetiségi eszme nevében megfogalmazott követelések, legyenek ezek a nemzetiségek többségi vagy kisebbségi, *mindig* néphatalmi követelések, melyekkel szemben kötelességünk a történeti jogot védeni.

11 Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája*. TTKF-Kortárs Kiadó, Budapest, 2002, 60–61.

12 Mill, John Stuart: *Considerations on Representative Government*. In Acton, H. (ed.): *Utilitarianism, Liberty, Representative Government*. J. M. Dent, London, 1972, 171–393., 363–364.

13 Eötvös: i. m. I. kötet, 454.

Ezért van az, hogy Eötvös többek között szembefordul a nemzetiségi követelésekkel is, mert forrásukat a nemzeti eszmének a francia forradalom nyomán elterjedő értelmezésében, azaz a nacionalizmusban látja. Úgy véli, ha teret adunk ezeknek a követeléseknek, akkor ez minden olyan „államintézmény felbomlását” fogja eredményezni, amely nem nemzeti elven legitimálja önmagát, azaz a nemzetiségi követelések a monarchia integritását veszélyeztetik. Részint azért, mert a nemzetiségi hovatartozást a nyelvi nacionalizmus értelmében nyelvi hovatartozásként határozzák meg, s magukban hordozzák a különválás szándékát, részint azért, mert – mint minden hasonló törekvésnek – ezeknek is kizárólagos célja az „uralkodás”. „A nemzetiségi elv nevében – írja – nem a történeti jognak és azon egyéni szabadságnak elismerése értetik, mely az egyesnek azon tulajdonok kifejtésére szükséges, melyek az egyes nemzetnek sajátjai; hanem, hogy a nemzetiségi törekvések éppen a történeti jog és minden egyéni szabadság lerontására vannak irányozva”.¹⁴ Vagyis a nemzetiségi törekvések hatalmi törekvések, a szuverenitásra irányuló törekvések, ezért a történeti jog befolyását veszélyeztetik, de ami nem kevésbé fontos: egyszersmind szükségképpen az egyéni szabadság lerombolására irányulnak a nemzeti szuverenitás nevében. Valamiképpen arra kell tehát törekedjünk, vonja le a konklúziót Eötvös, hogy kikapcsoljuk a nemzetiségi elv nevében megfogalmazott követelésekben az uralomra vagy hatalomra való törekvés bennük működő logikáját.

Ezért van az, hogy – mint mondtam – Eötvös elutasító a nemzetiségek követeléseivel szemben, de ezért van az is, hogy amikor a nemzetiségi problémára egyfajta megoldást javasol, akkor egyszersmind egy jóval távolabbi cél is lebeg a szeme előtt. Nem egyszerűen modellt kínál a nemzetiségi kérdés rendezésére, elfogadva a nyelvi nacionalizmus létezésének *tényét*, hanem az uralkodó eszméknek, vagy pontosabban ezen eszmék uralkodó értelmezésének *újraértelmezését* javasolja. Így tehát többek között a nemzetiségi eszmének az újraértelmezését is, egy olyan értelmezését, amelyben a nemzetiség ügye és a szabadság ügye összekapcsolódhatnak egymással. „Miután a bajok forrása nem egyes viszonyokban, hanem inkább azon alapelvekben található, miken a jelenkor államai nyugsznak: *mindaddig nem is lehet segíteni azokon, míg ez elvekhez ragaszkodunk*”.¹⁵ Föl kell tehát adnunk, állítja Eötvös, a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek forradalmi vétetésű, rousseau-iánus értelmezését.

A modell, amit a második kötetben a nemzetiségi kérdés rendezésére felkínál, afféle köztes megoldás, ami lehetővé teszi mind a történeti jog ér-

¹⁴ Ua. 454–455.

¹⁵ Ua. 456.

vényesítését, mind pedig a „nyelvkülönbségből” származó igények részleges kielégítését. Utóbbiakkal kapcsolatosan Eötvös álláspontja az, hogy a nyelvi „különállásból” fakadó igényeket valamilyen mértékben ki kell elégíteni ugyan, de ennek csak egyetlen formája lehet, mégpedig a *községi önkormányzat*. Vagyis az *Uralkodó eszmék* második kötetében, 1854-ben Eötvös községi önkormányzatot kínál a nemzetiségeknek.

A modell, amit javasol, egyértelműen Tocqueville korai, az amerikai demokráciáról szóló főművéből származik.¹⁶ Tocqueville ebben a könyvben, mint ismeretes, különbséget tesz a centralizáció *kormányzati* (politikai) és *adminisztratív* formái között, s kimutatja, hogy az Egyesült Államokban csupán az első formája létezik a centralizációnak, azaz a politikai centralizáció, egyebekben a községek önállósággal, önkormányzattal bírnak. Eötvös (és a centralisták) számára azért fontos Tocqueville, mert a községek önállóságában az erős központi kormányzati hatalom korlátozásának hatékony eszközeit látják. Eötvös tehát láthatóan nem fogadja el Montesquieu-nek a hatalom megosztására vonatkozó javaslatát, mert azt megoldhatatlannak véli, s ebbéli álláspontját az *Uralkodó eszmékben* részletesen is indokolja.¹⁷ Nem a megosztása által kell a hatalmat korlátozni, mondja, hiszen az „természete szerint megoszthatatlan”, s ha kell Franciaország XIX. századi története, de akár a francia forradalom története is beszédes példákat kínál ilyen értelemben, hanem e helyett „arról kell gondoskodni”, hogy „az egyén ne elszigetelten álljon az államhatalom ellenében”. Azaz az államban „a községnek, tartománynak s általában az államban levő szervezeteknek”, melyek „az egyént az állammal egybefűzik”, „bizonyos kört” kell adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag „szilárd határokat kell vessenek”. „Amint csak egy eszköz van, mely a nagyobb államok fönnállását lehetségesé teszi, s egyszersmind az államhatalomnak is megadja az erő szükséges

16 Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.

17 Hadd tegyem hozzá lábjegyzetben, hogy Eötvösnek mind Montesquieu-höz, mind Tocqueville-hez való viszonya eléggé ambivalens. Az *Uralkodó eszmékben* például, azt mondja, hogy Montesquieu művében minden igazabb, mint az elvek, amelyekből kiindul, ennek ellenére Montesquieu egyik legfontosabb javaslatát – vagy legalábbis az amerikai alkotmányozók számára fontosnak bizonyuló javaslatát – a hatalom megosztására mégsem fogadja el. Ugyanígy, Tocqueville erős szellemi hatása érződik az *Uralkodó eszmékben*, s később is fontos marad számára Tocqueville, akinek időskori főművét a régi rendről és a forradalomról 1857-ben terjedelmes recenzióban ismerteti a Budapesti Szemlében. Mégis azt írja 1852-ben barátjához, Szalay Lászlóhoz intézett levelében, hogy „Tocqueville egészen francia a szó legszorosabb értelmében, s ezért mindenekelőtt hangzatos frázisokat keres, melyek között egyes igazságokat talál, de igen sokszor más is”. (Eötvös József: *Levelek*. Magyar Helikon, Budapest, 1976.)

mértékét: a *központosítás*: úgy csak egy óvszert ismerek, amely a nagyobb államokat minden kényuralomtól és forradalomtól megóvjá, ti. az *önkormányzás elvének alkalmazását*. Azon kérdés eldöntése, mennyiben valósíthatni gyakorlatilag az egyes államokban oly szervezetet, mely a célnak teljesen megfeleljen, mindig attól függ: vajon lehet-e abban, ami az államot mint egészt közvetlenül érdekli, a *központosítás* elvét, és minden egyébben az *önkormányzás* elvét következetesen alkalmaznunk?”¹⁸

De Eötvös nemcsak átveszi a Tocqueville által leírt modellt, hanem egyszersmind termékenyen tovább is gondolja azt, hiszen számára a községi önkormányzat már nem csupán a központi hatalom korlátozásának eszköze, melynek segítségével az államhatalommal szembeni ellenállás „törvényes korlátok között” tartható, hanem a nemzetiségi problémára is megoldás. A modell, véli Eötvös, azért alkalmazható a nemzetiségi kérdés rendezésére is, mert szerinte a nemzetiségek felől érkező veszélyek is (különösen a forradalmi szervezkedés veszélye) valamiképpen az állam túlzott hatalmának, pontosabban az egyes államokban érvényesülő korlátlan néphatalomnak az egyenes következményei. „Minél több befolyással bír a többség az államhatalom eljárására: annál kiméletlenebbül sértik minden nemzetiség igényét, azéin kívül, mely mint többség az államon uralkodik, s annál veszélyesebbnek kell lenni az államra nézve a nemzetiség elvének; mert a dolog természete hozza magával, hogy ez esetben mindazon nemzetiségek, melyek e népiség korlátlan uralma által sértve érzik magukat, szövetkeznek az állam ellen”.¹⁹ Vagyis, mint korábban hangsúlyoztam: Eötvös szerint a nemzetiség elvének nevében megfogalmazott *minden* törekvés tulajdonképpen hatalmi törekvés, korlátlan népuralomra való törekvés, lett légyen szó többségi vagy kisebbségi nemzetről, nemzetiségről. A kisebbségnek a többség általi elnyomását ezért csak úgy tudjuk megszüntetni, ha az állam hatalmát hatékonyan korlátozzuk, s magának az államnak a néphatalmi jellegét megszüntetjük. Ennek pedig egyetlen lehetséges formája, állítja Eötvös, ha „a községek önállósága” révén, legalább is „bizonyos körön belül”, „teret engedünk” mindazon igényeknek, amelyek úgymond a „nyelvkülönbségekből” származnak. Ezáltal részint felszámoljuk azokat a veszélyeket, amelyet a nemzetiségek „szervezkedése” jelent az állam egységére nézvést, azaz a *forradalom* veszélyét, részint viszont a „történeti jog” befolyását is megőrizzük az államban.

Ez utóbbit, azaz a történeti jog befolyását azonban csak úgy tudjuk biztosítani, ha a „nyelvkülönbségből” származó igényeknek csak „bizonyos körön belül” engedünk teret, azaz csak olyan mértékben, amilyen mértékben

¹⁸ Eötvös: i. m. II. kötet, 577.

¹⁹ Eötvös: i. m. II. kötet, 549.

ezek nem veszélyeztetik az állam integritását, vagyis a politikai centralizációt. „Ha föladatának meg akar felelni, minden államnak a legnagyobb egységre van szüksége. Ameddig az állam hatóságának a köz érdekében ki kell terjednie, amint megmutattam, a legnagyobb központosításra van szükség; innen következik, hogy *ameddig az állam hatalma terjed*, nem lehet szó az egyes nemzetiségek külön jogosultságáról; hogy tehát, ha ki kell elégíteni a nemzeti öntudatot, mely korunkban oly hatalmasan fölébredt, szükség korlátoznunk az államhatalom jelen hatáskörét, s tért kell adnunk az egyes nemzetiségeknek, melyen igényeiket az államra nézve minden veszély nélkül kielégíthessék. Erre nézve pedig csak az önkormányzás elve alkalmazásaiban találjuk föl az eszközt”.²⁰ Önkormányzás elve alatt itt természetesen „a községek önállósága” értendő.

A fenti megfontolások magyarázzák, s egyszersmind alapozzák meg elvi értelemben is azt a modellt, amit Eötvös a nemzetiségi kérdés megoldására felkínál, s amit talán legtömörebben a második kötet 551. lapján fejt ki. „Mindkét nemű igények [azaz mind a többnemzetiségű *állam*, mind a *nemzetiségek* igényei] kielégítése végett szükség – írja –, hogy az egyes tartományoknak adott föltételes önállósággal tért nyissunk azon igényeknek, melyek történeti jogon alapulnak, s a községek önállósága által bizonyos körön belül azon igényeknek engedjünk tért [arra], hogy maguknak érvényt szerezzenek, melyek a nyelvkülönbségből származnak. Amely mértékben követik az önkormányzás elvét, annál kevésbé kell veszélyesnek lennie az államra nézve a nemzetiség elvének”.²¹ Eötvös álláspontja tehát az, hogy a nemzetiség eszméjének nevében megfogalmazott követeléseket elfogadni annyit tesz, mint elfogadni a nacionalizmus tényét, a nemzetiségi törekvésekben munkáló „uralmi” vagy hatalmi logikát, s vállalni egyszersmind a szeparatizmus veszélyeit. Ezzel szemben inkább annak lehetőségét kell megszüntetni, hogy a többségi nemzet az állam korlátlan hatalmát igénybe véve elnyomja a kisebb nemzetiségeket, azaz a hatalom korlátozására kell megfelelő eszközöket találni, s ha erre az egyetlen eszköz a községi önkormányzat, akkor ennek lehetőségét a nemzetiségek számára is fel kell kínálni. „Miután az önkormányzás elve nem egyéb az egyéni szabadság elvének erkölcsi egyéniségekre alkalmazásánál: az egyes nemzetiségek igényeinek is csak ez elv alkalmazása által felelhetni meg, s a különböző nemzetiségek létezése az államban mindig csak azon mértékben veszélyes az állam fennállására nézve, amennyiben eltérnek ez elvtől”.²²

20 Eötvös: i. m. II. kötet, 551.

21 Eötvös: i. m. II. kötet, 551–552.

22 Uo.

A kérdés az, hogy a nemzetiségek számára felkínált községi önkormányzat elvezet-e, s ha igen, milyen értelemben a nemzetiség eszméjének újraértelmezéséhez? Ne feledjük el, hogy Eötvös távlati célja kora uralkodó eszméinek átértelmezése volt. A válaszáért megint csak Tocqueville-nak az amerikai demokráciáról adott profetikus elemzéséhez kell fordulnunk. *Az amerikai demokrácia* első kötetében, ott, ahol a közigazgatási decentralizációról beszél, Tocqueville azt is hozzáteszi, hogy ennek főként „politikai következményeit” csodálja leginkább. Két ilyen következményt is említ.

Az egyik, hogy a közigazgatási decentralizáció felkínálja a polgárok számára a politikai *szabadság* valós tapasztalatát. Ezzel szemben viszont a közigazgatási centralizáció magában hordozza a zsarnokság lehetőségét, ráadásul ez a „szelíd” zsarnokságnak olyan formája lesz, ami demokratikus körökben is kialakulhat. Az állam, mondja Tocqueville, a centralizáció következtében kiveszi a polgárok kezéből a döntés lehetőségét életük legapróbb kérdéseiben is, „gondoskodik biztonságukról, előre látja és kielégíti szükségleteiket, megkönnyíti örömeik megszerzését, elintézi főbb ügyeiket, irányítja iparukat, szabályozza örökösödésüket, elosztja örökségüket”.²³ Márpedig, állítja Tocqueville, „a szabadság kevésbé fontos a nagy dolgokban, mint a kisebbekben”, s ezért a közigazgatási centralizáció kiszolgáltatja az „egyéni szabadságot” „a nemzeti hatalomnak”. A közigazgatási decentralizáció egyenes következménye tehát az, hogy a polgárok a szabadság valóságosabb élményével vagy formájával rendelkeznek.

A decentralizáció másik politikai következménye a *patriotizmus* feléléde-se lehet a polgárok körében, s amikor erről beszél, Tocqueville maga is hangsúlyozza, hogy ezzel tulajdonképpen „receptet” kíván adni francia honfitársainak. A közigazgatási centralizáció, állítja, „megfosztja erejétől azt a népet, amely azt elfogadja”, mert gyengíti benne „a közösségi szellemet”.²⁴ Amiatt, hogy életük legapróbb kérdéseiben is kiveszi a polgárok kezéből a döntés lehetőségét, magatehetetlenné s magányosakká teszi őket. A hatalomnak kiszolgáltatott emberek, írja, „mindnyájan magányosak, a többiek sorsához szinte semmi közük: számukra az egész emberiséget gyermekeik és közeli barátaik jelentik; ami pedig a honfitársaikat illeti, mellettük élnek, de nem látják őket; megérintik, de egyáltalán nem érzékelik őket; csak önmagukban és önmagukért léteznek, s ha a család még meg is maradt számukra, hazájuk már nincs többé”.²⁵ Az Egyesült Államokban viszont, ahol nincs közigazgatási centralizáció, a polgárokat a szilárd közösségi szellem jellemzi, „a haza

23 Tocqueville: i. m. 520.

24 Ua. 87.

25 Ua. 519–520.

érdekeit mindenütt szem előtt tartják”, „a polgárok gondoskodásának tárgya a községektől kezdve az Unió egészéig”. Ott a lakosok, állítja Tocqueville, „a családszeretethez hasonló érzelemmel viseltetnek hazájuk iránt”.²⁶ Vagyis Tocqueville szerint az amerikaiakat sajátos politikai lojalitás, a patriotizmusnak vagy a hazaszeretetnek sajátos, reflektált formája jellemzi, ami nem annyira a szív érzelme, mint inkább annak a tudatos felismerésnek a következménye, hogy az egyéni érdek összefonódik a haza érdekével.

Eötvös ebben a kérdésben is hűen követi Tocqueville-t, olyannyira, hogy még a patriotizmus, azaz – ahogy ő nevezi – a „közzsellelem” két különböző formája közötti distinkciót is átveszi tőle. A jelenkor államai, mondja, egyszerűen túl nagyok ahhoz, semhogy az irántuk való ragaszkodás csupán az érzésből fakadjon: „sokkal nagyobb a haza, hogysem mint egészét mindenki szeretesse”, s ezért „az iránta való ragaszkodás sem csupán érzésből foly, hanem nagyobb részint meggyőződéseink eredménye”.²⁷ Ha viszont hatékonyan korlátozzuk az állam hatalmát, mindinkább „növekszik azon körök száma, melyekben az egyén szabadon mozoghat”, s amelyekhez tehát érzelmileg is kötődhet. A hazaszeretet „mértéke” „mindig azonos érzelmek és érdekek számától és fontosságától függ”, melyeknek kielégítését „a haza fenntartása föltételezi”. Az állam hatalmának korlátozása tehát elvben elvezethet a hazaszeretethez, a reflektált, de a szívekben is gyökerező „közzsellelem” feléledéséhez.

Igaz ugyan, hogy ezt a gondolatot Eötvös nem hozza közvetlen összefüggésbe a nemzetiségek számára biztosítandó községi önállóság gondolatával, viszont összefüggésbe hozza *általában* a községi önkormányzatiság gondolatával. Emiatt nem is bizonyítható egyértelműen, hogy Eötvös a hazaszeretet feléledését remélte volna a nemzetiségek körében. Ami viszont bizonyítható, hogy Eötvös – ilyen vagy olyan eszközökkel – de a nemzeti öntudat megsemmisítését tekintette a nemzetiségi probléma egyetlen lehetséges megoldásának. Ahelyett, gondolta, hogy elfogadnánk a nacionalizmus *következményeit*, a fennálló államjogi viszonyok védelmének érdekében szembe kell fordulnunk az *okaival*, a nemzeti önértelmezés sajátos, újkori, európai formájával. „Önként következik – írta –, hogy mindenkinek, aki azon nézetből indul ki, miként a nagy államok fönnállása csak oly formában lehetséges, amint most van az állam rendezve, szükségképpen minden nemzeti öntudat megsemmisítésére kell törekednie minden erejével”.²⁸

26 Ua. 97.

27 Eötvös: i. m. II. kötet, 526–527.

28 Ua. 550.